

Kolo existence, bytí, života (buddhistický pohled na svět)

doc. PhDr. Luboš Bělka, CSc.
 Ústav religionistiky
 Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
 A. Nováka 1
 602 00 Brno
 belka@phil.muni.cz

Edward Conze, britský buddholog a buddhista německého původu, začíná jednu svoji knihu tím, že vysvětluje tři základní buddhistické nauky – o nenásilí, o sebe-vyhasnutí čili nirváně a o smrti. Zde uvádí větu, která nám může znít zvláštně: „Smrt je chybou, kterou je možno překonat tím, že vejdem ‘dveřmi k nesmrtelnu’, ‘branou neumírání’.“¹ Smrt tedy není nevyhnutelná, smrt je chyba. Jak tomu rozumět? Autor tuto nauku dále příliš nerozvádí s odkazem na skutečnost, že se to „zčásti vymyká našemu chápání“. Znamená to, že smrti se lze vyhnout, smrt lze vlastním usilováním zničit? Podle Buddhovy nauky to možné je. Jsme v podstatě nesmrtelní, takové přesvědčení podle E. Conzeho Buddha Šákjamuni pravděpodobně sdílel a možná i učil: „Smrt není nutnou složkou lidského stavu, ale je známkou čehosi špatného. Je to naše vlastní chyba, protože ve své podstatě jsme nesmrtelní a náboženskými prostředky si můžeme smrt podrobit a získat věčný život. Buddha připisoval smrt působení zlé síly zvané *Mára*, ‘Zabiják’, která nás láká pryč od našeho pravého já a svádí nás z cesty vedoucí zpět ke svobodě. Podle principu ‘je to nižší část, jež umírá’, jsme připoutáni k říši Máry prostřednictvím našich žádostí a lpění na individuální osobnosti, která je jejich viditelným ztělesněním. Tím, že se zbavíme svého ulpívání, dostaneme se mimo ‘říši smrti’, ‘z dohledu krále smrti’ a dobudeme úlevy od nekonečné řady opakovaného umírání, jež nás pokaždé oloupí o kus života“.²

Co je tedy smrt z hlediska Buddhovy nauky, jaké je buddhistické pojetí smrti? Základní představa o životě (a smrti) v buddhismu je cyklická, tj. vše se odehrává v rámci opakujících se událostí, v koloběhu. Ústředním termínem, důležitým pro pochopení pojetí života a smrti v buddhismu je *sansára*, proud či koloběh života a smrti, zrození a umírání, do kterého je každá bytost (sa. *sattva*, pa. *satta*), tedy nejenom člověk, vržen na základě svých činů (sa. *karma*, pa. *kamma*, tib. *la* /*las*/). Karmický zákon vyjadřuje soulad příčiny a následku, obrazně řečeno „Jak zaseješ, tak sklidiš“. Cílem náboženského usilování buddhistů, zhruba řečeno, je dosažení stavu nirvány, tj. vědomé ukončení, přerušení, onoho řetězce znovuzrozdání, sansáry. Znovuzrozdání není ovšem v buddhismu chápáno jako stěhování duší, *metempsychóza*, neboť žádná duše, ve smyslu neměnné a věčné entity duchovní povahy, neexistuje a proto mimochodem, nelze ani hovořit o *reinkarnaci*; vhodnější je v tomto případě užití termín *znovuzrozdání*. Tohoto vymanění se ze sansáry je možné dosáhnout pouze vlastním usilováním; předpokladem je dosažení stavu buddhovství (probuzení, sa. *bódhi*), či jako například v raném buddhismu théravády stavu arhatství. Ne každé bytosti je dopřáno v tomto životě stát se probuzeným (buddhou, arhatem) a tak běžní buddhisté usilují alespoň o lepší příští zrození. Přesněji řečeno: ne každý je svým vlastním usilováním schopen a připraven skoncovat se smrtí, zvítězit nad Márou, stát se buddhou. Každá bytost a zejména pak člověk však tuto příležitost má a je pouze na něm, zdali ji využije či nikoliv. Alespoň tolik praví Buddhova nauka o smrti a vítězství nad ní, nauka o koloběhu životů a znovuzrozdání na základě karmy.

¹ Conze Edward, *Stručné dějiny buddhismu*, Brno: Jota 1997, s. 9.

² Conze Edward, *Stručné dějiny buddhismu*, Brno: Jota 1997, s. 11.

Pro pochopení této představy je vhodné vyjít například z tibetského zobrazení kola života, bytí, (sa. *bhavačakra*, tib. *sidpā khorlo /srid pa 'khor lo/*) zobrazujícího šest říší či stavů existence. Přechod mezi jednotlivými říšemi či stavy je podmíněn smrtí daného individua. Smrt je tedy chápána jako změna stavu, která se často opakuje a sama o sobě není o nic útrpnější než například zrození. Smrt tedy není nic definitivního, konečného, smrt se stále – dokud je bytost v zajetí sansáry – opakuje, navrácí, vždy ovšem vyjadřuje změnu stavu. Ostatně o tom vypráví i první vznešená pravda, kterou Buddha Šákjamuni proslovil, kde je zrození, stejně jako smrt naplněno utrpením: „Zrození je utrpení, stárnutí je utrpení, nemoc je utrpení, smrt je utrpení, být spojen s tím, co je nemilé, je utrpení, být oddělen od toho, co je milé, je utrpení, nedostat to, co si přejeme, je utrpení.“³ A přesto existuje v buddhismu pojetí stavu bez smrti – totiž stavu kdy není ani zrození, kdy ustane veškerá karma daného individua, zkrátka *nirvána*.

Bhavačakra – tibetská xylografie

³ Překlad J. Marxe, Nárada 1998: 76.

Bhavačakra – tibetská kolorovaná xylografie

Prolomení řetězce sansáry, znovuzrozdování neznamená, že jedinec dosáhne stavu nesmrtelnosti v našem běžném pojetí (nesmrtelnost = věčný život). Je to jinak, je to spíše stav *bezsmrti*. Smrt je změna stavu, nutná přechodová fáze mezi jednotlivými stavy zrození (sa. *gati*). Kdo se více již nezrodí, kdo dosáhl ustání karmy, kdo se stal buddhou, nemůže již zemřít. Protože smrt je změna stavu. A buddha již svůj stav nemění. Vymanil se ze sansáry, již více není podrobován zrozením. Obyčejné, tělesné smrti se ovšem v žádném případě vyhnout nelze. Jde o to jak ji vyložit. Například jako odhození tělesné schránky, která se třeba již stala přítěží. Smrt těla je nutná a zákonitá vždy, lze ji odkládat, nelze se jí vyhnout. Tuto skutečnost je možné ilustrovat na příběhu samého Buddha Šákjamuniho. Rozdíl mezi *nirvánou* a *maháparinirvánou* představuje v jeho životě zhruba čtyři dekády, naplněné učitelskou činností. Z hlediska Buddha byl rozhodující první moment, probuzení, dosažení stavu nirvány ve zhruba šestatřiceti letech. Dosažení konečné nirvány nepředstavovalo pro něj samého žádnou podstatnou změnu. Bylo to touze to, co ostatní lidé nazývají smrtí. Pro Buddha to smrt vlastně nebyla, neboť smrt, jak již bylo výše řečeno, je změnou stavu, předpokladem pro další roztáčení kola sansáry. Buddha již žádné změně podroben není,

sansára je pouze ta oblast, ve které ještě vězí jeho tělesná schránka, ale není to již imanentní oblast jeho života. Buddha unikl ze spárů Máry (Pána smrti, smrt je sanskrtsky *Marana*) již v okamžiku probuzení, doména smrti, sansára, je pro něj od té chvíle pouze místem, kde lze předávat nauku, kde lze se soucitu s ostatními bytostmi po dobu určenou trváním tělesné schránky přebývat.

Život a smrt jsou tedy v buddhismu chápány poněkud jinak než například v křesťanství, či jiných neasijských náboženstvích. Pokud hovoříme o odlišném pojmání života a smrti v křesťanství a buddhismu je nutno mít na paměti, že jsou zde i významné shody. Mircea Eliade⁴ uvádí jako charakteristiku všech náboženství: „Smrt není definitivní, po ní vždy následuje nové zrození“. Z tohoto ohledu mezi buddhismem a křesťanstvím vskutku není podstatného rozdílu - nové zrození v ráji či dosažení stavu nirvány představuje obdobnou kvalitu. Vzniká ovšem další podstatná otázka - co, respektive kdo se po smrti znovuzrozuje? Ponechejme stranou křesťanskou odpověď a podívejme se na to, jak ji řeší Buddhova nauka. Nové zrození do stavu nirvány se netýká oné bytosti, která celý život, či předcházející životy, usilovala o dosažení probuzení. Buddha či arhat totiž není bytostí, zcela jistě ne po dosažení parinirvány. Důkazem pro takové tvrzení je například i to, že jedinec, který dosáhne buddhistického probuzení a překonal dualitu subjektivna a objektivna, jinými slovy zcela rozpustil své „já“, zbavil se subjektivity. Sogjal Rinpoče⁵ praví že všechna velká duchovní učení nám říkají, že smrt není konec všeho.

V buddhismu, a je dobré to opakovat častěji, je smrt přechodový stav, nutná fáze přechodu z jednoho stavu, chcete-li světa, do stavu jiného. A kolik těch stavů či světů vlastně je? Odpověď najdeme u Nárady Maháthéry: je jich třicet jedna.⁶ To je příliš mnoho na zapamatování, bude vhodné to poněkud utřídit. Tak především do tří hlavních sfér: *kámalóka* (sféra smyslů), *rúpalóka* (sféra tvarů), *arúpalóka* (sféra bez tvarů). Nejdůležitější je ovšem kámalóka, která zahrnuje z oněch 31 míst zrození 11 a to čtyři stavy bídých zrození (sa. *durgati*) a sedm stavů blažených zrození. Stavy bídých či bědných zrození jsou následující:

1. *niraja*
2. *tiračchána*
3. *péta*
4. *asura* (ne vždy)

Stavy blažených zrození jsou následující:

5. *manussa*
6. čtyři mahárádžové
7. „Třicet tři“
8. *Jama*
9. *Tusita* (*Tušita*)
10. *déva*
11. *déva*

Kolo existence, bytí, života (sa. *bhavačakra*, tib. *sidpa khorlo /srid-pa 'khor-lo/*) vyjadřuje v názorných rovinách celý proces sansáry. Představuje základní prvky tibetského buddhismu, zejména se zřetelem k transmigrační existenci cítících bytostí (se zvláštní pozorností věnovanou bytosti lidské). Kolo života tedy vysvětluje tibetský pohled na proces znovuzrozdování na základě karmy. Názorně ukazuje, že zrození do jedné ze šesti říší bytí závisí na množství zásluh, kladných i záporných, které daná bytost v předchozím životě, či životech, nashromáždila.

Kolo života sestává ze tří částí:

1. náboj, střed, osa
2. paprsky a výseče jimi vymezené
3. loukotě

⁴ V „Posvátném a profánním“ na s. 109 (Praha, Česká křesťanská akademie).

⁵ Sogjal Rinpoče 1996: 25.

⁶ Nárada 1998: 312.

Co na zobrazení kola života vidíme a jak to můžeme dešifrovat?

Začneme od vnějšího okraje kruhového obrazu. Postava vznešené bytosti (někdy jich bývá zobrazeno více) vpravo nahoře, symbolizuje naději, že každý může dosáhnout vysvobození z kola života, zbavit se existence, vymanit se z domény smrti. Jsou to arhati, siddhové, bódhisattvové a buddhové, kteří nám ukazují cestu a dokonce i aktivně na ní adeptům nirvány napomáhají. Stojí mimo kolo existence, nepatří již do něj. Jak říká K. Werner:

„Vně kola podmíněné existence se rozprostírá tajemná prázdnota oblasti spasení v níž se vznášejí postavy Buddhů, bódhisattvů nebo siddhů, tedy bytostí, které se vymanily z drápů démona smrti, ale přesto mají spojení s jeho světem tím, že pomáhají ostatním bytostem se z nich rovněž osvobodit. To je někdy dále zdůrazněno zobrazením bódhisattvovských postav v jednotlivých říších bytí, či zrození, včetně pekelné říše. Tibetské kolo existence tedy vyjadřuje základní buddhistický světový názor o různorodosti existence a její neuspokojivosti a naznačuje východisko z ní v podobě osvobození. Seznamuje vnímavého diváka též s naukou o různých kategoriích bytostí v sansárovém světě i s hierarchií bytostí 'vznešených' či svatých a s jejich učitelským posláním“.⁷

Vidíme dále, že celý terč svírá ve svých pařátech jakási čertovská bytost. Je to „bůh smrti“, vládce sansáry, Mára. Dole v peklech je ještě další bytost spojená se smrtí. Je to Jama, buddhistický vládce pekel, který má svůj předobraz v hinduismu. Jedním z důležitých úkolů, které směrem k lidem vykonává, je to, že na ně sesílá takové životní průvodce jako je nemoc, stáří a v posledku i smrt. Jeho motivy ovšem nejsou v podstatě zlé, vše co činí, koná proto, aby lidi přivedl na cestu mravného života. Sám ovšem, jako pekelná bytost, velmi trpí, například musí třikrát denně podstoupit takové utrpení, jako je pravidelné vlévání roztaveného olova do hrdla. Odčínuje si tím, mimochodem, svoji špatnou karmu.

Na vnějším okruží lze rozpoznat dvanáct výjevů v oválných rámech, které symbolizují dvanáct článků (sa. *nidána*) řetězce podmíněného vznikání (sa. *pratítjasamutpáda*, tib. *rten 'brel gji jan lang bču gñis*). Jedná se o složitou buddhistickou filosofickou koncepci vzájemné podmíněnosti vznikání všech duševních i fyzických fenoménů sansárického kolotání. Články jsou řazeny ve směru hodinových ručiček:

1. Nevidoucí stařena (nevědomost, nevědění, neznalost či ignorance, sa. *avidjá*, tib. *ma rig*).
2. Hrnčíř (tvořivé složky osobnosti, aktivita, sa. *sanskára*, tib. 'du bjed).
3. Opice (vědomí, sa. *vidžňána*, tib. *ram šes*).
4. Muž na loďce, jméno a tvar, tělesno a duševno, tělo a duch (sa. *námarúpa*, tib. *min gzugs*).
5. Obydlí se šesti okny, šest smyslů, šestero základů (sa. *šadájatana*, tib. *skje mčhed*).
6. Muž a žena při milostném aktu, dotek, kontakt se světem (sa. *sparša*, tib. *reg pa*).
7. Muž se zatnutým šípem v oku, pociťování (sa. *védaná*, tib. *čhor ba*).
8. Piják, žízeň, žádostivost (sa. *tršná*, tib. *spred pa*).
9. Člověk trahající polody, lpění, uchopování (sa. *upádána*, tib. *len pa*).
10. Žena symbolizující pohlavní styk, nové vznikání (sa. *bhava*, tib. *srid pa*).
11. Rodička, zrození (sa. *džáti*, tib. *skje ba*).
12. Nosič mrtvol, stáří a smrt (sa. *džarámarana*, tib. *rgas ši*).

Další mezikruží představuje šest říší existence, šest oblastí bytí, nazývaných také šestero stavů (sa. *gati*, tib. *rigdug /rigs d'rug/*), do kterých se každá bytost na základě zhodnocení své minulé karmy může narodit. Na některých tibetských zobrazeních je ovšem znázorněno pouze pět říší, první a druhá říše splynuly dohromady.

⁷ Werner 1999: 889.

Bhavačakra - tibetský xylograf

Přehled jednotlivých říší

1. Vrchní představuje říši bohů, či božstev (sa. *déva*, tib. *lha /lha/*, mong. *tenger nar*), zahrnující bytosti ve třech oblastech: a) světě nebeských forem (sa. *rúpadhátu*, tib. */gzugs khams/*), b) světě bez forem (sa. *arúpadhátu*, tib. */gzugs med khams/*), čili duchů bez formy a c) světě smyslové touhy (sa. *kámadhátu*, tib. */'dod khams/*), kde se vyskytuje šest kategorií bohů nacházejících se ve smyslovém světě.

Bhavačakra - říše bohů

2. Říše polobohů, či polobožstev, duchů (sa. *asura*, tib. lhamajin /*lha ma jin*/, mong. *asuri* nebo *tenger biš*), zahrnující potměšilé bytosti, velmi podobné bohům, či božstvům, jsou však s nimi v neustálém konfliktu. Tibetský termín doslova znamená „ne-bohové“. Jsou známí i jako „titáni“ a někdy bývají jako *gati* přiřazováni k dobrým, jindy ke špatným zrozením (sa. *apája*). Asurové chápaní jako dobrý stav představují božstva, která žijí na úbočích či vrcholcích Méru, či sídlí ve vzdušných, nebeských palácích. Asurové chápaní jako špatný stav představují nepřátele bohů, či božstev (sa. *déva*). Asurové patří do oblasti smyslové žádosti (viz sa. *trilóka*). V klasifikaci jižního buddhismu asurové chybí, nejsou tam známí. (LVM 24-25)

Bhavačakra - říše polobohů

3. Říše lidí (sa. *manuṣja*, tib. *mi /mi/*, mong. *chün*).

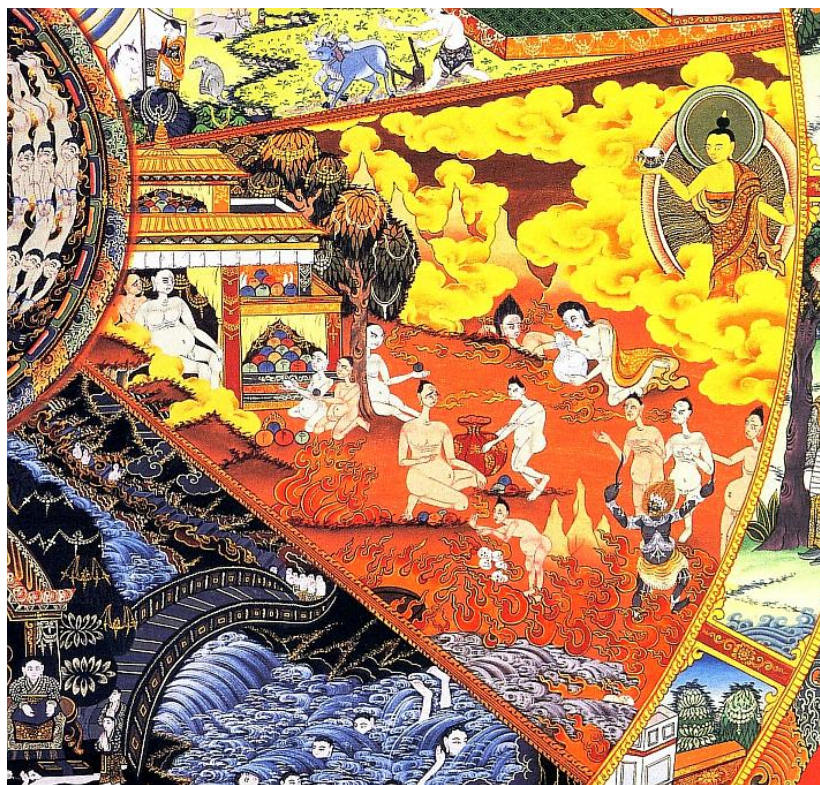
Bhavaçakra - říše lidí

4. Říše zvířat (sa. *tirjak*, tib. *dündo /dud 'gro/*, mong. *aduusan*).

Bhavačakra – říše zvířat

5. Říše hladových a žíznivých duchů, bĕsů (sa. *prēta*, tib. jidak /*ji dwags*/, mong. *bird*). Tyto bytosti se vyznačují velkými břichy a úzkými hrdly, které nedovolují ukojit neustálý hlad a žízeň tvořící hlavní náplň jejich života.

Bhavačakra – říše hladových a žíznivých duchů

6. Říše pekelných bytostí (sa. *naraka*, tib. *ñalwā /dmjal ba/*, mong. *tamyn am'tad*). K pekle toho není třeba příliš dodávat, snad jen to, že se dělí na dvě podpekla, horké a studené.

Bhavačakra – říše pekelných bytostí

Dynamika kola života

Délka pobytu každé bytosti v každé sféře či stavu závisí především na minulém karmickém souhrnu a liší se proto stejně jako se liší myšlenky a činy jednotlivých bytostí. Platí však jedno základní pravidlo - pobyt v žádné sféře či stavu není věčný, není neměnný, vždy zde existuje možnost zrodit se do říše jiné. Nutno ovšem podotknout, že každé takové zrození je jenom roztáčení kola samsáry, ze kterého je možné vystoupit pouze a jedině tak, že daná bytost dosáhne stavu nirvány.

Vrchní tři (na našem obrázku pouze dvě) říše či stavy (pohové, polobohové a lidé) jsou chápány jako blažené stavy, či dobrá zrození (sa. *sugati*, tib. *tāndo*), spodní tři stavy (zvířata, hladoví běsi a pekelníci) představují nedobrá zrození (sa. *durgati*, tib. *ngāndo*). V literatuře se lze setkat i s poněkud jinou klasifikací (LVM 19), kdy „neblahé způsoby existence“ jsou a) pobyt v pekle, *naraka*; b) stav lačných duchů, *préta*; c) stav zvířat – tyto první tři bývají nazývány „tři zlé stezky“ – a nakonec i d) stav titánů, *asura*. Poslední stav, asurové, bývá někdy řazen k vyšším formám bytí. Pro neblahé stavy se užívá termín *apája*.

Těchto šest říší je možné vykládat různým způsobem. Jedna interpretace nám říká, že se jedná o skutečné oblasti, geografické lokality, obývané šesti různými typy bytostí. Jiná zase hovoří o tom, že se jedná pouze o šest stavů stav mysli, či vědomí, kterým s výjimkou viditelných oblastí lidí a zvířat neodpovídají žádné konkrétní lokality. V každém případě je začlenění určité konkrétní bytosti do určité konkrétní říše zrození podmíněno karmickým zákonem. Stručně řečeno, každá bytost se nachází v každé říši pouze na základě souhrnu svých činů a myšlenek v minulosti. Každý

je svého osudu strůjcem, řekli bychom. A je jistě zajímavé, že v tibetském buddhismu existuje kniha, která podává konkrétní návody bytostem, jak mohou dosáhnout zrození, tedy příští existence právě k dané konkrétní říši. Jedná se o *Tibetskou knihu mrtvých* (*Bardo thödol*). Nalezneme v ní pokyny jak dosáhnout příznivého příštího zrození (tedy do říši božstev, polobožstev a lidí) a jak zabránit zrození do nižších říší (zvířat, hladových duchů a pekelných bytostí). Hlavní ovšem je dosáhnout stavu, kdy se daná bytost již více do sansáry nevrátí, tj. již se více nezrodí, stane se buddhou.

Šest říší existence, stavů zrození, je například podle tibetského mistra nauky *dzogčenu* Namkhai Norbu Rinpočeho, určeno tím, že v mysli a činech individua převládají určité vášně: říše božstev je vytvořena lpěním, říše polobožstev, asurů je způsobena žárlivostí, říše lidskou vytváří pýcha, říše živočišná je způsobena mentální temnotou, říše hladových duchů vznikla z nenasytnosti a říše pekelná je tvořena zlobou. Autor ještě dodává, že tyto říše, stavy sansárské existence, nejsou věčné, ale projevují se podle toho, jaké činy bytost ve svém životě vykonala.⁸

V samém středu disku jsou umístěna tři zvířata, která se navzájem drží, jsou do sebe zakousnutá:

1. Červený kohout, symbolizuje žádostivost, touhu, žízeň, vášně, ale také lpění na na ní (sa. *rāga*, tib. *'dod čhags*).
2. Černé prase symbolizuje nevědění (sa. *móha*, tib. *gti mug*), nevědomá dualistická mysl, neustále polarizující svět na „já“ a „to ostatní“.
3. Zelený had symbolizuje zášť, nenávisť, averzi či odpor (sa. *dvéša*, tib. *že sdang*).

Dohromady to jsou tři kořeny zla, tři jedy, které musí adept buddhistického probuzení a nirvány v sobě vykořenit. Jsou to původci dalšího sansárského zapletení každého individua, každé bytosti ve všech říších.

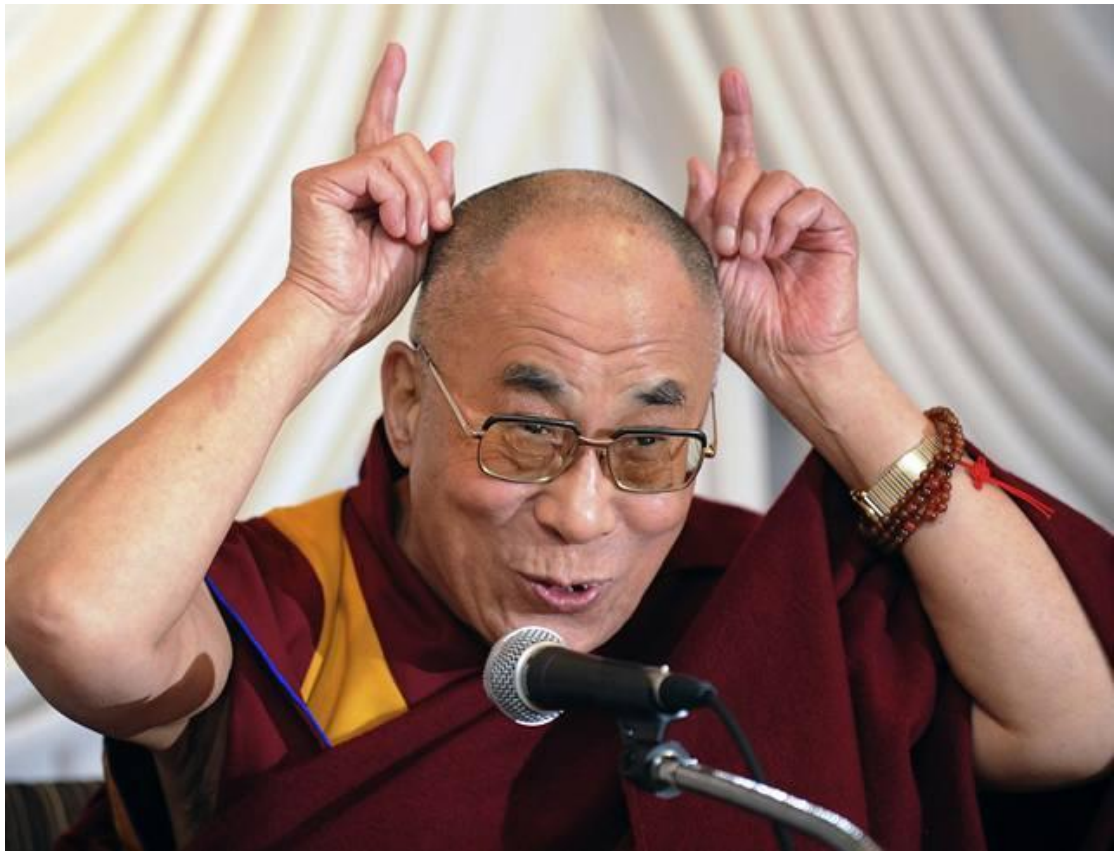

Bhavačakra – tři kořeny zla

⁸ Namkhai Norbu Rinpoče 1997: 151.

Nirvána ovšem není „věčná blaženost“, jak se často nesprávně uvádí v nepoučených textech. Obě tato slova jsou mylná či přinejmenším zavádějící. „Věčná“ - tato vlastnost se na stav nirvány nevztahuje, neboť je to stav, kde čas nemá místo. Nirvána je bezčasí. A „blaženost“? Co to je? Dejme tomu příjemné uspokojení tužeb jedince. Už jsme si řekli, že být buddhou znamená jak vzdání se všech tužeb, tak ukončení existence jakožto bytosti (sa. *sattva*). Takže blaženost, věčnost a nirvána jsou kategorie, které spolu souvisí jen v euroamerickém, často romantickém, pojetí buddhismu.

O nirváně se toho mnoho říci nedá lze, ostatně o ní v Buddhových promluvách a pozdějších komentářích nacházíme jen velmi málo zmínek, možná i zde platí ono wittgensteinovské: *O čem nelze hovořit, o tom je třeba mlčet*. A tak zbývá se více orientovat na život, než na to, co je sice jeho součástí, ale vždy tajemnou a vlastně nepochopitelnou, na smrt.

14. dalajlama Tändzin Gjamccho